

ЗАРКО ЖДРАКОВ (София)

ПАТРОННАТА СЦЕНА НА ЦЪРКВАТА „СВЕТИТЕ ПЪРВОАПОСТОЛИ ПЕТЪР И ПАВЕЛ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО И ИСТОРИЯТА НА ГРАДА ПРЕЗ XV ВЕК

През Палеологовата епоха, може би в нейната последна фаза, е създадена една нова иконографска схема на първоапостолите на Римската църква, светите Петър и Павел със Сион, която изразява актуалната по онова време тема за църковното единство. Когато наближавало да се сбъднат пророчествата за седемхилядната година от сътворението на света (1492 г.), основна грижа било възстановяването на християнското единство и чистота на вярата, поради което се търсят отново първоизточниците на църковния живот. Голяма популярност получават старозаветните текстове, които дават отражение в живописата, и това е за ознаменуване на края на сътвореното от Господ (в иконографията отражение откриваме през XV век, например в мотива за убиването на Сатаната и популяризирането на Апокалипсиса). Живописата на Търновската митрополитска църква, в която откриваме отражение от политическия живот на града от средата на XV век, е ярък изразител на провиденциализма на епохата.

Патронната сцена в църквата „Св. Петър и Павел“, както и вече несъществуващата сцена от аркосолиума на западната фасада, са ярък изразител на новите идеи. Композицията (70 x 155) е поместена върху долния регистър на северната стена на югозападния стълб, който отделя наоса от притвора. Апостолите са представени в огледална схема в цял ръст, обърнати един към друг, благословени от Христос Емануил, изобразен върху небесен сегмент. Те държат шестстенен модел на куполен храм с три входни арки, в средата на който има олтарна маса. Св. Петър е представен отдясно на Христос с храма и връзка ключове в лявата ръка, а в дясната държи развит свитък с билингвистичен текст (на български и гръцки език), който на новобългарски език гласи: „Ти си Христос, Синът на Живия Бог“ (Матей, 16:16)¹. Светецът носи традиционно за

апостолите облекло, каквото обличали философите в късната античност, както и старозаветните свещеници (Изход, 28:4, 43). То се състои от тъмносин хитон, златистоохрова мантия (химатий) и сандали — прави впечатление отсъствието на ораторски судариум².

Св. Павел е изобразен отляво на Христос с храма в дясната ръка, а в лявата държи полуразтворен кодекс с текст на старобългарски език, който в превод гласи: „Много пъти и по много начини в древността“ (Евреи, 1:1)³. Заглавната буква на текста е отличена с червен цвят, съдържанието не е повторено на гръцки език, както е при свитъка на Св. Петър. Апостолът е с червен хитон и бял химатий и носи на дясното рамо златен судариум (ефуд, палиум), без който свещениците не могат да служат. Христос е представен с разтворени за благословия ръце и също носи червено-бели дрехи. От сивото небесно сияние се спускат три лъча: два са насочени към апостолите и един към храма, който държат. Нимбовете са били златни, както на Богородица и Христос от Дейсиса, а фонът е черен. Двамата светци са изобразени върху терен, напомнящ за мраморния под на богатите църковни сгради.

Първоапостолите на Римската църква Петър и Павел обикновено се изобразяват заедно още от раннохристиянско време, тъй като се честват в Константинопол едновременно на 29 юни. В Рим на този ден се извършвала литургия първо на гроба на Св. Петър във Ватикана, а след това на гроба на Св. Павел в църквата, която се намира извън стените на града на Остийския път⁴. С тази последователност римският архиерей изразявал превъзходството на Св. Петър, смятан за основател на римската катедра и княз сред апостолите. Приматството било мотивирано от тълкуванията на евангелието на Матей (16:16-18). Антагонизмът между стария Рим и новия (Константинопол) за върховенството в християнския свят се засилил особено към края на IV и началото на V в., след като империята била окончателно разделена на източна и западна⁵. Накрая той довел до пълно разцепление в църквата (1054 г.). Следват многократни опити за възстановяване на християнското единство, които дават отражение в иконографията на първоапостолите.

Първият иконографски вариант на търновската композиция възниква по всяка вероятност във връзка със сключването на Лионската уния (1274 г.). На събора папа Григорий X бил обявен за върховен архиерей на апостолската църква и името му трябвало да бъде споменато във византийското богослужение. На празника на първоапостолите на Римската църква Петър и Павел папата извършил тържествена литургия, на която Символът на вярата бил четен с добавката за произхождението на Св. Дух и от Сина. Същото богослужение било повторено и на отданието на Петровден (6 юли), когато бил подписан актът на съединението⁶. Вероятно за церемонията са били създадени символични изображения, които по-късно придворните художници на Михаил VIII Палеолог разпространили из православния свят, особено след 1283 г., когато била премахната

унията и последователите ѝ трябвало да емигрират⁷. Запазените изображения произхождат от паметници от времето на сина на византийския император Андроник II и сръбския крал Милутин (1282 — 1321), зет на Михаил VIII. Най-старият пример е от църквата „Св. Богородица Перивлептос“ в Охрид, чийто ктитор Прогон Сгур е роднина на Палеолозите. Това обяснява образа на Св. Петър като върховен апостол и изображения те срещу него светци Климент папа Римски (Охридски?), и Константин Кавасила, канонизиран във връзка с провизантийската му дейност в Македония, прокарана от Михаил Палеолог⁸. Не случайно косата на приемника на Св. Климент Охридски Константин Кавасила е оформена с тонзура. В тази църква Св. Петър е изобразен на южната стена (първенствувашото място) с огромен храм на плещите си. Той е стъпил върху разголената фигура на Сатаната, пронизана с копие от Архангел Михаил. Апостолът е леко превит от тежестта на църквата и носи на врата си три ключа, символизиращи неговата вселенска власт: на небето, земята и ада. Той е облечен в син хитон със златен палиум на дясното рамо, върху който е обвил охрен химатий. На небето от дясната страна на светеца е изобразен Христос, благославящ и подаващ храма с лявата ръка. Пред Христос е изписан текстът на Петровото приматство и триумфиране (Матей 16:18)⁹. Прави впечатление, че църквата, която Св. Петър получава от Христос, е с камбанария, характерна за католическите храмове в Южна Италия и Крит. Според сведенията подобна камбанария латинците построили и при „Св. София“ в Константинопол. Вероятно тази църква зографът уподобява с кубичната куполна постройка, входът на която се пази от Серафим. Изглежда, от „Св. Богородица Перивлептос“ в Охрид произхожда една икона на Св. Петър във Вашингтон, където върховният Апостол държи архиерейски жезъл, увенчан с кръст, а ключовете също така са на врата на светеца¹⁰. Според текста на евангелието на Матей (16:18-19) Св. Петър е камъкът, върху който Господ ще построи църквата си и на него ще даде ключовете на царството небесно, с които ще може да връзва всичко на земята, и това ще бъде признато на небето. Като потвърждение на Божиите думи зографите Михаил и Евтихий са представили в Охрид първоапостола на римската църква, изтъквайки неговото върховенство. Наред с това те опровергават официалното твърдение, с което демонстрират своето ортодоксално вероизповедание:

Мотива „... вратите адови няма да ѝ одолеят“ (Матей 16:19) византийските художници представят по своеобразен начин, който би могъл да бъде тълкуван двояко. В същата глава на Евангелието Христос говори на учениците си, че ще отиде в Ерусалим и ще бъде убит от старейшините, първосвещениците и книжниците, при което Св. Петър се опитва да му забрани. Тогава Христос се обръща към Апостола и му казва: „Махни се от пред Мене, Сатана. Съблазън си ми, защото не мислиш за това, което е Божие, а за това, което е човешко“ (Матей 16:21-23). Ето защо, вместо вратите на Ада, изобразявани при Христовото възкресение, е изобразен Сатаната, съблазнил Св. Петър. За тази цел е използван ста-

ринният мотив, представящ борбата на Архангел Михаил с дявола (Даниил, 92;10:13, 14, 20, 21; 12:1), който се включва в редица апокалиптични теми, като Възкресение Христово, Страшния съд и други. С този иконографски мотив, особено популярен на Запад, се илюстрира идеята за свършека на света след XIII в. От такъв аспект не изглежда случайно огъването на първоапостола на римската църква под непосилната тежест на Вселенския храм, така както вероятно не е случайно и рицарското облекло на война, който води Христос към Голгота от сцената в празничния цикъл.

Отляво на Св. Петър е изобразен основателят на Константинополската катедра св. Апостол Андрей Първозвани, а срещуположно на двамата, в подобна йерархична последователност, са изобразени светците Климент и Константин Кавасила. Би трябвало да се отчита фактът, че зографите са изразили и своето гледище на православни християни. Св. Андрей е по-едър и държи архиерейски жезъл, идентичен на споменатия от иконата във Вашингтон. Апостолът бил по-големият брат на Св. Петър и като първороден и първозван от Христос него смятали в Константинопол първи по чест. Не случайно неговият образ са предпочели Михаил и Евтихий вместо образа на Св. Павел, който се изобразява по традиция със Св. Петър, като покровител на новия Рим. Мощите на св. Андрей са се пазели в църквата „Св. апостоли“ в Константинопол. На 6 май 1208 г. те били пренесени в Италия, тялото — в Амалта, а главата — в Рим.

В стенописите на катедралата в Жича, датирани около 1311 г., Св. Петър е изобразен с храм, който издига над главата си, но е без ключове. Той е изписан на северния стълб, т. е. заема второто място в сакралната топография на храма. Срещуположно на него, върху южния стълб, е представен в същата поза Св. Павел, но вместо храм — с кивот, и вътре неговите Послания. Двамата първоапостоли са представени като стълбове на църквата, така както ги нарича Св. Йоан Златоуст, и напомнят за думите, че „Петър е начало на православието, велик свещенослужител на Църквата...апостол, избран с чест от самия Христос, Павел пък е великият проповедник на истината, орел, що лети във висините“¹².

В богослужението съществува ритуал, който обяснява доста точно новата иконографска схема на първоапостолите. След преподаването на мира и освещаването на даровете, при думите: „Да внимаваме Светинята е за светите“, свещеникът повдигал даровете, за да ги покаже на народа, а след оформянето на иконостаса бил предписан поклон на Въздвижението на кръста¹³. В изображението „Божествена литургия“ действието се представя от ангел, който издига над главата си покритите дарове върху диска. Позата е същата като на Св. Петър (напр. в Грачаница)¹⁴. Като се има предвид, че даровете са били поставяни в определени случаи в дарохранителница, изобразяваща Новия Сион, може да се предполага, че действието на основателя на Римската катедра възпроизвежда действието на архиерея по време на литургията¹⁵. По всяка вероятност

така е била издигана иконата на мъртвия Христос, върху която често пъти е изписано началото на следващата действието молитва (Матей, 16:16)¹⁶. Подобно действие със Сион се извършва на архиерейска служба върху амвона, след четене на Символа на вярата и преди самото причастие в знак за „Едната Вселенска Апостолска църква“¹⁷. Символичният образ на дарохранителницата проличава ясно от богослужението за Оглашените — след Сугубата ектения, когато архиереят казва: „Оглашени, помолете се на Господа. Верни, да се помолим за оглашените, щото Господ да ги помилва. Да ги огласи със словото на истината. Да им открие Евангелието на правдата. Да ги присъедини към Своята света, вселенска и апостолска Църква“. При последните думи взема Св. Евангелие с двете ръце и го поставя по-близо до дарохранителницата¹⁸.

Триумфалното шествие със Сиона възпроизвежда шествието на императора, при което били пренасяни между трофеите и изображенията на покорените градове и свещените места¹⁹. Дарохранителницата била изработвана обикновено от сребро или други скъпи материали, подобно на „афидримата“ (посветителен дар) на храма на Артемида в Ефес (Деяния, 19:24). Тя символизира „града Господен“, „гроба на Христос“ и „ковчега на Завета“²⁰. Нейното издигане е знак за съпогребение и съвъзкресение на архиерея заедно с Исус, когато се чете Символът на вярата²¹.

Първоапостолите на Римската църква светите Петър и Павел в Жича (1311) издигат литургично образа на Сиона, означен като „Гроб Господен“ и „Ковчег на Завета“. Св. Павел е не само равноправен на Княза на апостолите, но дори пръв по чест, тъй като е изобразен на южния стълб (първото място). Той също така изповяда, че Христос е Син на Бога (Деяния, 9:20; Евреи, 1:2-5). По всяка вероятност идеята става популярна след възстановяването на Православието (1283).

Темата за приматството на Св. Петър е реализирана по своеобразен начин и в църквата в Грачаница (1321). Композицията е включена в житието на светеца, което се наблюдава и при други символични изображения на първоапостолите (напр. „Целувката на мира между Св. Павел и Петър“ в Сицилия). За разлика от долния регистър на стенописите, където Св. Петър заема югозападния стълб, в горния светецът е отстъпил първото място на Христос (южна стена), който предава архиерейската власт на апостолите²². Зографът недвусмислено е илюстрирал до цикъла сцени от Евангелието на Матей (16:13-16, 18), също и отговора на Христос по повод спора между апостолите за приматството (Матей, 18:1-3). Темата за триумфиращата църква по всяка вероятност се е представяла по подобен начин и в други катедрални храмове от епохата²³.

Сходна е и темата в търновския катедрален храм, където композицията на първоапостолите е решена по своеобразен начин. В нея се акцентира върху друг литургичен момент — предаването на Сиона на първосвещеника по време на Великия вход.

Най-старото известно изображение от този иконографски тип е на критския зограф Николаос Рицос. Като се има предвид, че неговият

баща, прочутият художник Андреас, закупил рисунките на придворния зограф Ангелос Акотантос, би могло да се предполага, че и тази схема е сред заимстваните модели²⁴. По време на приготовленията за събора в Италия (1436 г.) патриарх Йосиф II ангажира критския художник Ангелос вероятно за изпълнение на поръчка, свързана със сключването на унията²⁵. Ангелос Акотантос многократно рисува първоапостолите на Римската църква светите Петър и Павел според литургичното преподаване на целувката на мира. В подобен символичен план би трябвало да се разглежда и композицията на първоапостолите с Вселенския храм²⁶.

Фамилията Рицос рисува икони за католически (униатски) поръчители в Италия, Далмация и Крит. От този край (Сараево) е и иконата на зографа Николаос. В изображението на първоапостолите под вселенския храм е и неговият подпис. Композицията е включена като клеймо от цикъла на дванадесетте празника, обграждащ композицията „Дейсис“²⁷. Отляво на първоапостолите са представени „Три Светители“, с което се изразява приемствеността на архиерейството от основоположниците на Римската църква. Честването на празника на тримата светители Йоан Златоуст, Василий Велики и Григорий Богослов е установено наскоро след схизмата (1054) във връзка със споровете за приматството в Църквата²⁸. През късната Палеологова епоха под влияние на икуменически идеи на централно място в композицията се затвърдява образът на Св. Йоан Златоуст, според когото Апостол Петър бил свещенослужител на Църквата, почитан от Павел още приживе“²⁹. В отличие от останалите архиереи светецът е изобразен малко по-висок и носи патриаршески сакас и тонзура.

Схемата на първоапостолите от сараевската икона не се отличава от популярния в Крит иконографски вариант на темата³⁰. Тя има за образец схема, заимствана от римски монети, в които императорът поднася в дар храма на Бога (напр. монета на Хелиогабал от Пловдив и сходни разпространявани на Балканите и в Мала Азия)³¹. Може би едно от най-старите изображения е върху иконата във Флоренция, придружена от символичен текст: „Ако съединиш църквата си, Спасителю, с Петър и Павел, остри саби дай, за да я укрепя и да платя за твоята скъпоценна кръв“³². Като илюстрация на текста първоапостолите държат храм с бойници около купола. По подобен начин на запад се изобразява Ерусалимският Сион в знак за укреплението му, което било направено от латинците през XIII в. Иконата е изписана от зограф с православно вероизповедание и това се потвърждава от иконостасното преграждане на наоса на храма (Сиона), каквото повечето критски икони не притежават. Всичко останало в иконата се повтаря от критските варианти: от небесен сегмент Христос Пантократор благославя първоапостолите, като Св. Петър (от дясната му страна) пристъпва и подава с дясната ръка укрепената вселенска църква на Св. Павел, който я поема също с дясната ръка. Навсякъде прави впечатление, че само Христос и Павел носят философски судариуми, което би трябвало да се разглежда като реакция на Петровото пър-

восвещеничество, за което знак е връзката ключове в лявата ръка на апостола. Първото място по чест е означено и в топографията на Сиона от флорентинската икона — върху иконостаса от юг (откъм страната на Св. Павел) е поставена иконата на Христос Пантократор, а от север на царските двери — на Богородица Одигитрия, както повелява православната традиция. Входът на иконостаса е пазен, както входа на храма в изображението от Охридската църква „Св. Богородица Перивлептос“, от серафими, които не позволяват проникването на нечистите сили в олтаря.

В една ранна критска икона от „Светите апостоли“ в Амари (инв. н. 2241 — Исторически музей, Ираклион) от небесния сегмент се спускат разгънати свитъци с текстове по Матей (16:18), при Св. Петър и по Деянията на апостолите (9:15) при Св. Павел. Подборът на текстовете съответства на темата за църковния мир (Деяния, 9:31). Критският зограф противопоставя на честта на апостол Петър честта, дадена на св. Павел от първосвещениците (сравни Деяния 9:14 и Матей, 16:19). Свещеническата власт да връзва на Първоапостола на Рим е най-голяма, тъй като е получена от Христос. Във всички Критски примери апостолът на юдеите, когото римската църква смята за основоположник, предава вселенския Йерусалимски храм на апостола на езичниците — Св. Павел. Според западната традиция Сионът в повечето случаи е укрепен с бойници. Противопоставянето на идеята за приматството на Рим в католическа среда, каквато е установена във венециански Крит, е едва забележима. На преден план се открояват билингвистичните текстове на гръцки и латински език и молитвените пози на ктиторите според западния обред³³.

На фона на критската иконографска традиция търновското изображение на апостолите на римската църква светите Петър и Павел се откроява с редица особености. В огледална схема двамата апостоли държат храма като равноправни, знак за което са и трите лъча на небесния сегмент. По подобен начин са представени византийският император и Св. Димитър с града Солун върху някои монети (напр. на Мануил и Йоан Комнин), изображението на които възприема и цар Иван Асен II³⁴. Официалното становище на Рим относно църковното единение е изразено както от символичния евангелски текст по Матей и неговата иконографска интерпретация, така и от позицията, която заема Св. Петър — отдясно на Христос. Освен това светецът е изобразен с леко увеличени размери спрямо Св. Павел, в по-голяма фронталност и с широк разкряч на нозете подобно на латинските монетни имитации от Константинопол (медна скифата, тип Т—АЕ)³⁵.

Уникално за иконографския тип от Търново е разтварянето на свитъка и кодекса на двамата апостоли и поместването на текстовете върху тях. Дублирането на текста на Св. Петър на гръцки език прави посланието достъпно за чужденците, но полемизирането започва още от неговия избор — Матей, 16:16, с което се напомня за думите на Св. Йоан Златоуст, че Исус не на Петър, нито на жив човек е казал това, а на вярата, че

Христос е Син на Бога. Същото това изповядал и апостол Павел в Посланието до евреите (1:1, 5; 3:12), чието авторство римските богослови не случайно оспорват³⁶. Апостолът на езичниците цитира пророк Исаия, според когото не юдеите, а тъкмо езичниците повярвали, че Христос е Син на живия Бог (Деяния, 28:25-8). Търновският зограф е поместил началото на посланието до евреите (1:1) върху полуразтворен кодекс, като по такъв начин избягва възможността от дублиране. Подобно разтваряне на кодекса е характерно за палеологовското изкуство³⁷. В Лесново (1348) например Св. Павел държи полуразтворен кодекс, на страниците на който няма текст вероятно поради вмешателството на ктитора Йоан Оливер.

Съдържанието на текста на кодекса на Св. Павел в Търново е израз на полемизирането на ортодоксалния художник. Допуснатото правописно изменение значително затруднява разчитането. Текстът е изглеждал за непросветените като: „Много честна и многообразна древност“. Мотивът от посланието (Евреи, 1:1) приема иконографски еквивалент в разгърнатото дърво Йесеево, част от което заема централната арка, където са изписани първоапостолите. Патриарсите са изобразени като царе, чиято власт се предава по първородство. Тяхната последователност определя първото място на апостол Павел, а второто на Св. Петър. Зографът е изобразил и главната тема за първенството в Сионската църква на първородните (Евреи, 12:22-23). Върху южната стена, там, където обикновено се представя покровителят на храма (пред иконостаса), е изобразен Христос като Първосвещеник (Евреи, 7:23, 24, 28). Той е обявен според древната римска титулатура — Цар на царстващите и велик архиерей, която е израз на императорската доктрина за обединяване на светската с жреческата власт³⁸.

Образът на Св. Павел отразява също така ортодоксалното становище по приматството в Църквата. Апостолът е представен в червен хитон, какъвто носи по правило Христос (Исаия, 63:2, 3). Този иконографски мотив намира основание в мнението, разпространено сред галатяните, че светецът бил като Исус Христос, а и самият той заявява, че не той живеел, а сам Христос живеел в него (Галатяни, 2:14, 20). Първосвещеническата власт на Св. Павел е предадена със златен судариум (палиум), какъвто при апостол Петър няма, тъй като раменете са обгърнати от химатия. Представено е литургичното действие по време на великия вход, когато се предават светите дарове на архиерея³⁹. Заедно с дарохранителницата князът на апостолите Св. Петър сякаш предава и своята власт — ключовете са изобразени под Сиона⁴⁰.

Образът на Христос Емануил вместо пантократора в Критските икони също не е случаен. Младенецът изобразява Светото Причастие, когато архиеереите служат (напр. композицията „Мелисмос“), докато Христос сам, отдаващ себе си, се явява като Велик архиерей или пантократор, т. е. в зряла възраст. Образът на младенеца възпоменава саможертвата на Бога и същевременно напомня за поучаването на апостолите и свещениците, че най-малкият ще бъде най-голям в царството небесно (Матей,

18:1-5; Лука, 2:42, 22:24-30). Образът на детето Исус увенчава и дървото Йесеево, където също има префигуративна роля.

Срещуположно на първоапостолите на римската църква са изобразени братята божии — Яков и Юда⁴¹. Подобно идейно обвързване на апостолите, участвали в първия църковен събор през 51 година в Йерусалим, не се среща в православната живопис. Композицията би трябвало да се разглежда в контекста на темата за първородството в църковната йерархия, пропагандирано от търновския зограф чрез дървото Йесеево. Провославието приема за председател на Йерусалимския събор (образец на църковните събори) апостол Яков, Брат Божий, докато римската църква смята за такъв Св. Петър⁴². Фронталният образ на св. Яков с леко увеличени размери спрямо св. Юда Брат Божий създава впечатление за преден план, което изразява идеята за първенстващото място — това личи от разветвения напред омофор и от формата на кръстовете върху полиставриона, идентични с кръстовете върху сакоса на Христос Велик Архидиакон⁴³. Почетното място е посочено и от реда на патриарсите в дървото Йесеево, където Авиа е над патриарха на Ерусалимската новозаветна църква св. Яков, а неговият син Асса е над св. Юда, така както в композицията на първоапостолите на римската църква патриарх Йосафат определя първото място за Св. Павел, докато синът Йоарам е изобразен над Св. Петър. По такъв начин полемизирането с идеята за върховната власт на основателя на римската катедра придобива завършен вид. Изобразените кодекси в ръцете на Братята Господни напомнят за посланията на двамата апостоли, някои от идеите на които намират паралел в Посланието на евреите: напр. съхраняването на правата вяра до второто пришествие (Яков, 2:1, 22; 5:8-10; Юда, 1:3-5; Евреи, 1:1; 3:17-19; 10:25, 36; 11:17-35), както и желанието да бъдат върнати към нея от падналите (Яков, 5:19-20; Юда, 1:17-23; Евреи, 10:25). Вероятно се има предвид и това, че „вмъкнали са се някои, които се отричат от Бога, скверният плътта, презират началниците и хулят властта, но те ще погинат, защото са петно на вечерите на любовта“ (Юда, 1:12). Вечерите на любовта символизират още от апостолско време християнското единение. В този дух са и думите: „Откъде у вас тези вражди и разпри? Не знаете ли, че приятелството със света е вражда против бога? Един е Законодателят и Съдията, Който може да спаси и погуби. А ти кой си, който съдиш другия?“ (Яков, 4:1-4, 12).

Единствено Христос, който е извън първородния грях, е в състояние да бъде начело на Църквата, и то защото обединява двете власти — като Цар на царстващите и Велик архидиакон той е истинският възбудител на Ерусалимския апостолски събор. В негово име се свикват църковните събори от наместниците Му на земята в Новия Рим. Византийските императори като него съчетават свещеническата със светската власт. Изразител на царската идеология, търновският художник изписва в пронаоса на митрополитския храм Вселенските събори, начело на които стоят владетелите на Константинопол. В композицията на Третия вселенски

събор в Ефес (431 г.) той е изобразил римския първосвещеник с разтворен кодекс, който държи и патриархът на византийската столица. Текстът върху него е недвусмислен: „Вярвам в една вяра“ — израз на общото изповедание на православния и латинския свят.

По всяка вероятност живописата на търновската катедрала отразява идейната програма на византийската патриаршия от средата на XV в., пропагандираща официалното становище относно църковния мир. Във Флоренция, на Отданието на празника на светите Петър и Павел, Йоан VIII Палеолог е трябвало да проведе дванадесетчасова литургия, която папата му забранил след прослушване. Изглежда, за богослужението са били създадени и изображения, които са били също така цензурирани. Между тях е по всяка вероятност и първообразът на търновската композиция с първоапостолите на римската църква. По повод опита на папата да наложи корекции в православното богослужение византийският император, инспириран от Посланията на Св. Яков Брат Божий и Св. Павел, упреква латинците, че го карат да променя неща, които никога неговата църква не е допускала; че го учат тези, които многократно са допълвали догмите и са грешили⁴⁴. Редакционни промени били наложени и върху Акта на съединението от критския кардинал Валаресо⁴⁵. Вероятно тогава се е оформил критският иконографски вариант на изображението на светите Петър и Павел с Вселенската църква.

Пропагандаторът на униатската и идейна програма в Търново би могъл да бъде с най-голямо основание митрополитът на града Игнатий, който взел дейно участие по време на преговорите в Италия. Въпреки че бил противник на унията, той подписал Акта на съединението на 6 юли, 1439 г. и повторил това през 1452 г., независимо от факта, че само няколко месеца преди възобновяването на унията се обявил против католиците с други източни архиереи в Посланието до събора в Прага⁴⁶. Лавирането между официалната константинополска политика за съглашение с Рим и православната нетърпимост към Запада, подкрепяна от султана, обяснява включването на готическите иконографски мотиви в декоративната система на търновската митрополитска църква (напр. Св. Христофор с Младенеца, вариант на популярната в Италия Пиетà, и други). По подобен начин би трябвало да се разглежда и изображението на първоапостолите на римската църква, където папската доктрина за приматството е пропагандирана с двуезичен надпис, а нейното отрицание е кодирано по сложен начин. Резултатите от дейността на митрополит Игнатий спомогнали Търново да се съхрани както от преминалите край него кръстоносци, така и от наказателните отряди на турците след битката при Варна (1444 год.). Паметни са думите на крал Владислав Ягело, отправени в Послание до турските гарнизони на Дунав, където се казва, че гърците и българите се отказали от обредите на Източната църква и са установили съюз със западната, поради което християнският свят се обявява в тяхна защита. Въпреки умело водената политика от Игнатий, която трябвало да доведе до освобождаване на българите, не останала

незабелязана от поробителя Търновската митрополия. Тя изпада в немилост през втората половина на XV в. — отнети са мощите на светеца покровител на старата българска столица св. Иван Рилски (1469 г.). Оставала последната надежда на християните за спасение, което трябвало да настъпи през седемхилядната година (1492 г.) със Страшния съд. Не случайно провиденциализмът на епохата така ярко е отбелязан с идеята за края на света в образа на Архангелите, които убиват Сатаната. Предводителят не на земните, а на небесните сили архистратегът Михаил идва в помощ на първоапостолите на римската църква, така както повялява традицията (прецедентът е в църквата „Св. Богородица Перивлептос“ в Охрид).

БЕЛЕЖКИ

¹ Текстът гласи: ΤΙ ΕΣΙ ΧС/ ΟΝΗ ΒΑ ΖΗΝΕΙΟ. Същият е дублиран на гръцки език: ΕΣΙ Ο ΧС Ο Ι/ΟΣ ΤΟΥ ΘΥ/ΤΟΥ. Включен е в евангелието, което се чете на службата на Петровден (Матей, 16:13-19). Същият се чете и при обновление на храм, но без последния стих (Матей, 16:13-18), в който се дава властта на апостола, поради което в иконографията ключовете често пъти не се представят. Примери в Константинопол могат да бъдат дадени с обновлението на църквата „Св. Петър“ до „Св. София“, както и на църквите, посветени на Богородица в Халкопратия и във Влахерна (Бл. Чифлянов; Богослужебният чин, преведен от Св. братя Кирил и Методий в началото на тяхната моравска мисия, ГДА 22, 1972—73, 360; Триодът и Месецословът на Великата църква през IX век, ГДА 19, 1969—70).

² В. П а н д у р с к и. Св. Св. първовърховни апостоли Петър и Павел в богослужението и в иконографията, ГДА 2, 1951—52, 450; Струмишкий Митрополит Г е р а с и м. Ръководство по литургиката или Учение за Богослужението на Православната Църква, София, 1906, 131.

³ Текстът е на среднобългарски език: Много/чъсно/ и мно/го ов/разно/ древ/ав. Включен е в апостола, който се чете в предпразника на Рождество Христово, а в Константинопол освен това се е чел в „Св. София“ и на Тодоровден, т. е. в първата събота на Великия пост (Еврей, 1:1-14). По този въпрос виж отново съчиненията на Бл. Чифлянов (1972—73, 358; 1969—70, 358, 342, бел. 390). Като се има предвид, че текстът от свитъка на архангел Гавриил в търновската катедрална църква (Исая, 1:16-17) се включва в паримииите, четени в понеделника на Великия пост, би могло да се предположи, че тогава е ставало изписването на храма, може би приключило на 12 май, в деня, когато се честват светците, изписани в двата края на апсидата.

⁴ В. П а н д у р с к и. Цит. съч., 410, бел. 3, 406, 421.

⁵ E. D e m o n g e o t. De L'unité a la division de l'empire romain 395—410, Paris 1951.

⁶ A. F l i c h e. Le problem oriental an Second Concile oekumenique de Lion, *orientalia Christiana*, 1947, 481.

⁷ Такива са например илюстрациите на догмата за произхода на Св. Дух и от Сина в композициите на Новозаветната Троица, както и за непорочното зачатие на Богородица (Στ. Πελοπιδας, Καστορια. Une édition monumentale et une gresque restée inedit, *Orientalia*

Cristiana, 1953, 429—430; Ст. Πελεκανίδης, Μ. Χατεηδακης, Καστορια, Αθηνα, 1984, 85—6, 89).

⁸Р. К а р о л е в. История на Българската черкова. Пловдив, 1895; 71; Ц. Г р о з д а н о в. Охридско сликарство XIV века. Охрид, 1980, 9—10.

⁹Chr. W a l t e r. The Triumph of St. Peter in the church of st. Clement of Ohrid and the iconography of the triumph of the martyrs, Зограф, 5, 1974.

¹⁰S. B o u d. St. Peter, in Holy Image. Moly Space, Athens, 1988, п. 13, 177.

¹¹Провиденциализмът на хилиаристичната теория води до популяризиране на Апокалипсиса на Запад, където архангел Михаил отрано се изобразява като змееборец (напр. в ломбардската и френската живопис от Чивате и Льо Пюи, 11 век). В едно слово на блажени Августин за светите Петър и Павел се казва, че по свидетелство на Римската църква първоапостолите са възтържествували над дявола (В. П а н д у р с к и. Цит. съч., 410).

¹²В. П а н д у р с к и. Цит. съч., 407.

¹³Митрополит Г е р а с и м. Цит. съч., 214.

¹³Митрополит Г е р а с и м. Цит. съч., 214.

¹⁴Бр. Ж и в к о в ић. Грачаница, Београд, 1989, I.

¹⁵В. П о к р о в с к и й. Йерусалимы или Сионы Софийской ризницы в Новгороде. — Известия XV археологическом съезда в Новгороде, 1911; А. Г р а б а р. Византийски реликварий в Аахенската катедрала, в „Избрани съчинения“ 2, 1983; И. С т е р л и г о в а. Малый Сион из Софийского Собора в Новгороде, в „Древнерусское искусство“, Москва, 1988.

¹⁶Affreschi e icone dalla Grecia, Atene, 1985, 80—83.

¹⁷Митрополит Г е р а с и м. Цит. съч., 208—209; Служебник, София, 1985, 89.

¹⁸С л у ж е б н и к, София, 1985, 79.

¹⁹Св. Р а д о ј ч и ћ. Портрети српских владара у средњем веку, Скопље, 1934, 74—76.

²⁰А. Г р а б а р. Цит. съч., 213.

²¹Митрополит Г е р а с и м. Цит. съч., 225.

²²Бр. Т о д и ћ. Грачаница. Сликарство, Београд, 1988, 166—167.

²³Пак там, 166; Chr. W a l t e r. Цит. съч.

²⁴Χρ. Μ π λ α τ ο υ ι α ν ν η. Εικονες συλλογή Δ. Οικονομοπούλου, Αθηνα, 1985, 95.

²⁵Пак там.

²⁶Пак там. Не случайно именно през 15 век се възражда охридският иконографски тип на Св. Петър със Сион (напр. в Драгалевци, 1476).

²⁷Μ. S h a t z i d a k i s. Icons of Patmos, Athens, 1977, 202.

²⁸Л. М и р к о в и ћ. Хеортологія или Историјски развитак и богослуженье празника православне источне цркве, Београд, 1961, 103—104.

²⁹В. П а н д у р с к и. Цит. съч., 407.

³⁰Подобни на нея са иконите от: Историческия музей в Крит (инв. н. 2241), Националната галерия във Флоренция (инв. н. 9382), зограф Виктор във Ватиканската пинаотека, Византийския музей в Атина (Т 673), зограф Христодуло Мариети в Археологическия музей в Сиракуза, Патмос, Гониас в Крит, Великата Лавра и Атон и др. По нашите земи повечето изображения са повлияни от критския тип. Повече или по-малко сходни са: иконата от 1684 г. в Националния исторически музей в София, иконата от метоха

Орлица при Рилския манастир, иконата от Роженския манастир от 1664 г., иконите от Пловдив (16—17 век) и Търново (1709), стенописното изображение от църквите „Св. Архангелъ“ и „Св. Атанас“ в Арбанаси и др. В българските паметници текстовете не се изписват и очертанията на Сиона може да варират.

³¹ Н. Мушмов. Античният Пловдив чрез образи върху монетите; Св. Р а д о ѝ ч и ѝ. Цит. съч.

³² L. M a r s u c c i. Gallerie Nazionali di Firenze, Roma, 1958, 82—83.

³³ Най-близък до търновското изображение е образецът, който притежава зограф Димитър Каркавас от Навплион в църквата на манастира „Св. Георги“ в Малесина от 1599 година. (К. Карастанѣ. Το Βυζαντινο μοναστηρι του Αγίου Γεωργίου. Μαλεσίνας, Αθήνα, 1987, 22). Изображението притежава само текст на Св. Петър. Сионът е с различна форма и под него е изобразена Сионската планина. Обстоятелството около присъствието на този модел в района се изяснява като се има предвид венецианското присъствие в Навплион до 1540 г. Друг един модел съхраняват албанските художници през 16 век (напр. Онуфрий от Берат). В църквата „Св. Апостоли“ в Костур светите Петър и Павел са изобразени седнали върху синтрон, подобно на архиерееите по време на църковните събори.

³⁴ Т. Герасимов. Две непознати до сега монети на цар Иван Асен II. — ГНАМ 7, 1942, 104.

³⁵ К. Дочев. Монети и парично обръщение в Търново през XII—XIV век. В. Търново, 1992, 213.

³⁶ Н. Г л у б о к о в с к и. Послание к Евреям и историческое предание о нем — Год. СУ — Богословски ф-т 14, 1936—37, 27.

³⁷ A. X y n g o p o u l o s. La survivance de la tradition iconographique des paleologues apres la chute de Constantinople. — DХАЕ 4, 1960 — 61, 99.

³⁸ Според 69 правило на VI вселенски събор „по някое древно предание никак не се забранява тази власт (архиерейската — бел. а.) и достойнство на царя, когато пренася даровете на Твореца“. Тълкувателят Валсамон твърди, че „православният император, назначавайки патриарси с призоваването на Св. Троица и бидейки помазаник на Господа, без забрана, когато поиска, влиза в светия олтар и ходи и прави кръстен знак с трикирий, както и архиерееите“. Той държи пред народа и катехизични поучения, което е предоставено само на местните архиереи. В 19-то слово на Юдейски древности на Йосиф Флавий се намира следният надпис: „Тиберий Клавдий, Кесар Август, Германик, най-великият архиерей, консул, за втори път облечен в трибунска власт. А понеже царят е помазаник Господен, поради помазване за царуване, а Христос е и архиерей, затова благосклонно е и императорът да се украсява с архиерейски дарования“ (Правилата на православната църква с тълкуванията им, Т. 2, София, 1913, 294.

³⁹ Дарохранителницата се държи с лявата ръка по време на богослужение, тъй като в дясната се намира кадилницата за благословия. Първият по чин архиерей, приема даровете на солея с дясната ръка. По такъв начин се представя Божествената Литургия от критските художници (напр. иконата на Михаил Дамаскин от „Св. Мина“ в Ираклион).

⁴⁰ Предаването на ключовете е представено и в изображението на Димитър Каркава, но там символите на властта на Св. Петър се спускат от ръката на апостола, докато в Търново те са в неговата десница заедно със Сиона.

⁴¹ Сты. Іаковъ. вѣжн. Честването на светеца от православната църква ставало на 30 април (събор в неговия храм в Константинопол) и съботата на втората седмица след Пасха, както и на 23 октомври (освещаването на храма на светеца в Константинопол и служба в параклиса „Св. Яков“ при „Св. Богородица“ в Халкопратия) и в Неделята след Рождество Христово. Св. Яков е син на Йосиф, наричан е Малий и е причислен към 70-те апостоли на Църквата. Той е избран от самите апостоли за епископ на Ерусалим и като такъв председателства Апостолския събор (Хр. Г я у р о в. Апостолският събор в Ерусалим, ГДА 16, 1956—57, 155—56, 171—172; Бл. Ч и ф л я н о в. Триодът и Месецословът..., 373—374, 385). Загива мъченически в Ерусалим.

Сты. Іоѹда. вѣжн. Честването на светеца се прави на 19 юни в църквата на архангел Михаил при Форум на Константинопол. Апостолът е наричан Тадей, Алфей, Леви, Варсава също е един от 70-те. По време на Ерусалимския апостолски събор на Юда, брат Божий е поръчано като на презвитер да разяснява приетите решения, при което загива в Армения. (Хр. Г я у р о в. Цит. съч., 182, 186; Бл. Ч и ф л я н о в. Цит. съч., 191, 388).

⁴² Хр. Г я у р о в. Цит. съч., 171—172.

⁴³ Такива кръстове се изобразяват върху антиминосите и вероятно символизируют единението на Христос с Бог Отец (кръст, вписан в квадрат). Върху фелона на Св. Юда кръстовете са червени и черни.

⁴⁴ J. D é s a g g e a n. Les Grecs au concile de l'Union, Paris, 1969, 166—167.

⁴⁵ Пак там, 153, бел. 1.

⁴⁶ J. G i l l. Η συνoδος της Φλωρεντίας, Αθηναι, 1962, 103, 298, 305, 341, 444, 449.